

Станіслав Бондар

БОНДАР Станіслав Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. С.Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — релігійно-філософська думка України XI — XV сторіч.

АНТИЧНИЙ ЕТНОРЕЛІГІЙНИЙ ТРАКТАТ АРІСТІДА У ДАВНЬОРУСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДНОМУ ТЕКСТІ «ПОВІСТІ ПРО ВАРЛААМА Й ІОАСАФА»

Добре відомо, що з приходом християнства на терени Русі тут відбулись тектонічні трансформації усталеного релігійного світогляду. Поширення християнської релігії супроводжувалось боротьбою з автохтонними віруваннями, які ще міцно тримались у давньоруському суспільстві упродовж багатьох століть. Конфронтація між новими християнськими ідейними догматами, християнським світобаченням та язичницькими засадами світогляду призвела до ерозії інституту жерців, маргінального статусу язичництва та формування феномена Київського християнства.

Нині уявлення про українське язичництво можна почерпнути з даних археології, скупих писемних свідчень іноземних авторів, небагатьох писемних пам'яток, складених як носіями язичницького світогляду, так і християнськими авторами. Означені відомості та їх дослідницька інтерпретація мають значну наукову історико-філософську та історико-релігієзнавчу цінність, адже вони суттєво поглиблюють наші знання про релігійно-світоглядний зміст найдавніших етапів української духовної традиції, дозволяють реконструювати й відтворити картину світу наших далеких предків та дізнатися про те, як бачили й поцінювали вони власні релігійні вірування. Сьогодні дохристиянський світогляд вивчений украї недостатньо.

На превеликий жаль, увагу науковців також досі не привертала факти знайомства русичів із релігійними системами інших прадавніх народів. Якщо за відсутності вітчизняних дохристиянських писемних текстів, де містились би такі відомості, сьогодні ми не можемо робити якісь конкретні наукові висновки, то рукописи XII й інших століть у своєму складі містять окремі фрагменти, де під критичним кутом зору розкривається суть дохристиянських «поганських» античних й східних релігійних систем та вчення окремих народів про власного бога. Нині лише незначна кількість рукописів, що збереглися від тих часів, здатна повідати нам такого роду дані, розкрити «етнорелігієзнавчі» знання тогочасних українців.

Поміж таких варто назвати «Шестиднев» Іоанна Болгарського, «Християнську топографію» Козьми Индикоплова, «Хроніку» Георгія Амартола, «Хроніку» Іоанна Малали, «Слово про праву віру» Іоанна Дамаскіна. Однак, найбільш докладно оповідується про вірування дохристиянських народів у «Повісті про Варлаама й Іоасафа». Цей, уперше опублікований у Санкт-Петербурзі 1887 року, надзвичайно насичений філософсько-світоглядним змістом текст більш ніж за сто років свого побутування у науковому обігу привернув увагу лише істориків літератури й мовознавців. Прикро, але окрім дисертації І.Франка, присвяченій цій пам'ятці, мені не відомо жодної вітчизняної наукової розвідки, яка була би присвячена історико-філософському аналізу «Повісті», тому доцільно вмістити коротку довідку про історію її виникнення, поширення та функціонування у Давній Русі.

Повість про пустельника Варлаама та індійського царевича Іоасафа — один із видатних і найбільш розповсюджених творів світової літератури середньовіччя.

Погляди дослідників на походження «Повісті» суттєво розходяться. Найбільш усталеною є думка щодо індійського походження тексту, в основу якого нібито було покладено легендарний опис життя Будди. Мандруючи в часі й просторі, «Повість» набула виразного християнського забарвлення, а засновник буддизму трансформувалася в царського сина Іоасафа, який відійшов від батьківської віри до віри у Христа. Інші вчені обстоюють версію, що «Повість» створено в Центральній Азії. Уже до VIII ст. її було перекладено з пехлевійської на арабську мову, а з неї на кілька інших, в тому числі на грузинську. З грузинської мови в кінці X — початку XI ст. в

Іверському монастирі на Афоні було здійснено її переклад на грецьку й переробку зі значними доповненнями Єфремієм Святогорцем, знаним діячем грузинської середньовічної літератури.

Різні, іноді цілком протилежні соціально-культурні, віросповідні та мовні умови життя перерахованих вище народів не завадили їм жваво цікавитись пам'яткою, виявляти потужну емпатію до її глибоко екзистенціального й смисложиттєвого змісту, що ще раз підкреслює її визначне значення для світової та української культури. Текст «Повісті» — це інтелектуальний діалог між учнем і вчителем щодо проблем теології, філософії історії, політичної філософії, космології, антропології, етики, особливостей християнського віровчення та багатьох інших питань, котрі цікавлять кожную людину.

Майже казковий сюжет «Повісті» полягає в тому, що в Індійського царя Авеніра народився довгоочікуваний син Іоасаф, якому звіздарі прорекли майбутнє видатного християнського подвижника. Цар-ідоловірник ізолює сина в закритому від зовнішнього світу палаці, щоби той не дізнався про християнську віру. Одкровенням Божим дізнався про заточеника пустельник Варлаам, який під виглядом купця потрапив у палац і на вернув Іоасафа у християнство. Подолавши багато духовних та фізичних випробовувань, царевич іде в пустелю до свого духовного отця й віддається аскетичним подвигам. По смерті саїтників на їхній могилі відбуваються чудеса й зцілення.

З плином часу у християнських народів «Повість» сприймається як життє свяятих подвижників. Головні її герої увійшли до церковних календарів грузин, греків, слов'ян і народів Західної Європи. Захід уперше дізнався про грецьку «Повість» із двох середньовічних латинських перекладів уже у XII ст. У 1577 р. в Парижі учений абат Жак де Біллі видав зібрання творів Іоанна Дамаскіна в новому перекладі, був уміщений і латинський переклад грецької «Повісті». Згодом побачило світ багато інших видань. Грецький текст уперше було видано у 1832 р., а 1860 р. її передрукував у своїй серії «Грецька патрологія» абат Ж.-Р.Мінь

Сьогодні відомо три давньослов'янських переклади «Повісті про Варлаама й Іоасафа»: давньоруський, сербський і середньо-болгарський. Найдавнішим із них є давньоруський переклад, зроблений, очевидно, у Києві не пізніше початку XII ст. Джерелами численних цитат цього тексту були: Старий і Новий Заповіт, твори Агапіта, Василя Великого, Григорія Богослова, Григорія Ніського, Григорія Неокесарійського, Іоанна Дамаскіна, Афанасія Олександрійського, Іоанна Ліствичника, Максима Сповідника, житія святих: Антонія Великого, Катерини, Мартиніана.

Практично в кожній монастирській бібліотеці було кілька її списків. Найдавніші руські списки «Повісті» належать до XIV ст., їх п'ять. До нас дійшов від XIII ст. найдавніший пергаменний список руського «Пролога», у якому міститься п'ять уривків із «Повісті». До цього ж сторіччя належить й уривок «Пролога», що містить одну з притч «Повісті». Число списків повного тексту «Повісті», що збереглися й датуються XV ст., досягає вже кількох десятків. У XVI ст. кількість рукописів суттєво збільшується. У другій чверті XVI ст. з ініціативи архієпископа Макарія було складено Великі Мінеї Четьї. У листопадовому томі зводу під 17 листопада було уміщено й «Повість про Варлаама й Іоасафа». XVII ст. залишило не лише велику кількість рукописів, побачили світ три друкованих видання. Перше видання було зроблено 1637 р. в Кутейні, друкарні Богоявленського монастиря, яке містило переклад «Повісті» білоруською мовою, здійснений намісником Могилевського Братського монастиря Іоасафом Половком. Друге видання вийшло 1680 р. в Москві. У третій раз її було видано в 1689 р. в Києві у складі першого тому Четьїх-Міней Димитрія Ростовського. У 1887 р. Товариством любителів давньої писемності було видано фототипічне відтворення рукопису «Повісті». У 1887 р. Іван Франко захистив у Віденському університеті дисертацію на ступінь доктора філософії на тему «Повість про Варлаама й Іоасафа. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» [4, с.1 — 28; 29 — 80; 81 — 134; 135 — 202]. Далі пам'ятка вивчалася з літературної точки зору. 1914 р. було видано листопадовий том Великих Міней Четьїх митрополита Макарія, де містилася й «Повість». У 1935 р. у Львові польський учений Ян Янів видав текст польського перекладу «Повісті», зробленого з латинського тексту Себастьяном Піскорським. До видання 1985 р., здійсненого І.І.Лебедевой у Ленінграді, ця

найпопулярніша пам'ятка не мала наукового видання. Нині число рукописів із цілими й фрагментарними текстами сягає чотирьохзначної цифри. Це далеко не повний перелік існуючих перекладів, переробок і видань «Повісті».

Уже у XII ст. притчі цієї пам'ятки було використано Кирилом Туровським, багатьма іншими авторами, а окремі сюжети було внесено до першої редакції «Прологу». Вона була настільною книгою для численних поколінь, отримала широке розповсюдження в народній творчості, піснях калік перехожих, духовних віршах, іконографії, церковних розписах тощо. На відміну від Західної Європи, де «Повість» було видано не доступною для широких верств населення латиною, руський читач, у рукописному та друкованому вигляді, читав її власною мовою. Саме цим пояснюється безпрецедентна кількість її списків та видань.

Сам факт широкого поширення «Повісті», її виключної популярності, як і безліч інших даних, красномовно свідчить про творче засвоєння давньоруською культурою непересічних багатств античної й візантійської культури, про її якщо не вищість, то духовно-інтелектуальний паритет із країнами Західної Європи.

У грецькому тексті (із якого було зроблено руські переклади «Повісті»), зокрема, йдеться про те, що цар зрозумів безперспективність своїх намагань переконати сина у правоті власної й хибності християнської релігії. Він звелів зібратися всім язичникам і християнам, мудрецам і філософам із Халдеї й Індії, чародіям і ворожбитам для вільного обговорення істинності догматів їхніх релігійних вірувань. Оскільки в країні християни переслідувались і знищувались, на зібранні цю релігію обстоювали лише якийсь Варахія та Нахор. Останній видавав себе за Варлаама. У випадку перемоги християн, їх очікували найвищі почесті. За поразкою стояли ганебна смерть і жахлива покара: тіла — звірам, а дітей у рабство. Якщо візьме верх Нахор, цар обіцяв стати послідовником його. За поразку було обіцяно віддати його серце і язик собакам.

Грецька редакція тексту прикметна тим, що в уста волхва Нахора вкладено «Апологію» Арістіда (Αριστήδης), виголошену перед римським імператором Антоніном Пієм на захист християнства ще за багато століть до створення грецької «Повісті». Сам грецький текст, у який органічно вписалась «Апологія», у своєму початковому вигляді до нас не дійшов, а зберігся лише у складі «Повісті». «Апологія» Арістіда, афінського філософа й християнського апологета II ст., вважалася втраченою, але 1878 р. було відкрито її уривок у вірменському рукописі X ст. У 1889 у монастирі Св. Катерини на Сінаї було знайдено повний текст «Апології» сирійською мовою. У 1891 р. англійські вчені Р.Гарріс і А.Робінзон опублікували її сирійський та грецький тексти, що увійшли до «Повісті про Варлаама й Іоасафа». Майже одночасно з цим було відкрито ще два твори, що приписуються Арістиду: «Слово на заклик розбійника і на відповідь Розп'ятого» й «Уривок із листа Арістіда філософа до всіх філософів» [1; 3].

Добре відомо, що у II ст. язичництво було державною релігією. Християни піддавались гонінням, їх вважали популяризаторами аморалізму й революонерами, ворожими до державного устрою. Поряд із прямим переслідуванням державою, навколо християн точилась гостра ідеологічна боротьба. З прагнення переконати владу у власній лояльності, розкрити й зробити зрозумілими істини християнського віровчення виникла апологетична література, постав феномен християнських апологетів. Кожен апологетичний твір є надзвичайно цінною теологічною і філософською пам'яткою. Практично всі апологети мали філософську освіту й ґрунтовні філософські знання. Важливість таких текстів збільшується пропорційно їх давності. За свідоцтвом історика Євсевія, першими християнськими апологетами були афіняни Кондрат і Арістід. Лише згодом створили власні апології Юстин Філософ (його перша апологія була складена бл. 153 р.), Мелетіон Сардійський, Татіан, Афінагор, Феофіл Антіохійський та (у III ст.) Оріген.

У своїй «Апології» філософ спочатку подає абстрактне, монотеїстичне й конфесійно нейтральне уявлення про бога, використовує суто філософські категорії. У річищі космології Платона й Аристотеля про бога як про «нерухомий першорухій», він обґрунтовує гармонію й красу космічного устрою, визначає бога як творця й художника світопорядку. Головні концепти цього розділу постулюють такі положення щодо бога. Він: 1) не народжений і не створений; 2) безначальний і безкінечний, безсмертний; 3) досконалий; 4) не має форми й зовнішнього

вигляду; 5) самодостатній; 6) понадчуттєвий; 7) усевидящий; 8) усевідаючий; 9) усеосяжний; 10) єдиний; 11) творець.

Далі він описує сучасні йому релігійні системи: язичництво, іудаїзм, християнство. Язичництво розглядається у трьох його формах: 1) халдейській (асіро-вавілонській); 2) грецькій; 3) єгипетській. Тут потрібно зазначити, що якщо в грецькій версії «Апології» існує поділ язичництва на три роди, то в сирійській і вірменській версіях наявний інший поділ — тут релігійні вірування поділяються на чотири роди: 1) варвари; 2) елліни; 3) іудеї; 4) християни. Вірогідно, що на такий принцип класифікації вплинули відповідні настанови апостола Павла (Рим. 1, 14; Кол. 3, 11), де йдеться про протиставлення іудеїв і християн «варварам й еллінам». Відомо, що у II ст. існував поділ на як на три, так і на чотири роди залежно від релігійного чи етнічного критеріїв такої класифікації. У критичній частині своєї апології Арістід скористався творами Гомера, Гесіода, Плутарха й Філона.

Логічно струнка, цілісна й майстерна апологія містить у своєму складі один із перших у християнському віровченні та один із перших у вітчизняній богословській традиції Символ Віри. Цей Символ, складений ще до відомого Символа Юстина Філософа, передував також нікео-цареградському Символу Віри. Тут намічено догмати про: 1) Божество, Синівство, Господство Ісуса Христа; 2) непорочне народження й повне вочоловічення; 3) здійснення місії Спасіння; 4) триденне воскресіння й вознесіння; 5) очікування християнами воскресіння мертвих і життя будучого віку. В апології також перераховані чільні засади християнської моралі та способу життя. Тут наочно показано, що уявлення про богів безпосередньо позначаються на політичному, соціально-культурному й духовно-інтелектуальному житті певного народу, що спосіб життя відповідного бога або легітимізує аморальну поведінку вірних, або ушляхетнює їх. Ідейна спрямованість трактату полягає також у різкому протиставленні матеріального, фізіологічного, профанного, земного й чуттєвого ідеальному, душевному, сакральному, понадчуттєвому й трансцендентному.

Таким чином, маємо констатувати, що вже вісімсот років тому науковий арсенал русичів містив у своєму складі писемну, першу, як вважають дослідники [2, с.73 — 77], в історії науки розгорнуту типологію релігійних вірувань, мали можливість дізнатися про прадавні міфологічні вірування різних народів.

Усі різномовні версії пам'ятки вивчено в тій чи іншій мірі, майже всі вони видані, причому східні в оригіналах та перекладах європейськими мовами. Дві грузинські й одна з арабських версій — видані також і в перекладах сучасною російською мовою. Винятком є давньослов'янські переклади «Повісті». Сподіваюсь, що короткий опис пам'ятки та переклад кількох її глав прислужиться вітчизняним фахівцям гуманітарного профілю: релігієзнавцям, філософам, теологам, історикам, культурологам, етнографам та широкому загалу читачів, залюблених у мудрісну красу української середньовічної релігійно-філософської думки.

Текст «Апології» сучасною українською мовою перекладено за найбільш давнім (перша пол. XII ст.) перекладом з грецької «Повісті» за науковим виданням: «Повесть о Варлааме и Иосафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI — XII вв. / Подготовка текста, исследование и комментарий И.Н.Лебедевой. — Л.: Наука, 1985. — С.216 — 223.

[Про сперечання Нахора з філософами про віру]¹

У присутності царя, що сидів на троні й сина, що сидів із ним, як ми вже казали, ті, котрі стояли перед ними, мов зброю язика понагострювали для знищення істини немудрого витії. Ісаєве слово звершилося: «Зачинають хвороби і породжують беззаконня» (Іс. 59, 4)². Зійшлись люди щоби побачити змагання, зріти який бік переможе й промовив до Нахора один із витій від них, найбільш шанований і майстерний: «Чи це ти еси Варлаам, котрий без стиду й без сорому поставився до богів наших і на нас безчестя покладає, який улюбленого сина царського у таку принаду упровадив і Розіпнутому³ навчив служити?»

Заперечив йому Нахор: «Аз єсьм Варлаам, що богів твоїх відкидає й зневажає їх, як ти сказав, сина ж царя я не в принаду упровадив, а від принади вирятував й до істинного Бога привів».

Витія ж виголосив: «Коли великі й дивні мужі, що пізнали усю премудрість, називають богів наших величними й безсмертними, якщо земні царі славні поклоняються їм та їх шанують, то як язик твій супроти них повертається, як наважуєшся ти стверджувати, що боги не вони, а Розіпнутий!?»

Вислухавши ці слова, Нахор не удостоїв оратора відповіддю. Зробив він знак натовпу позамовкати, отверз вуста свої, немов ослиця Валаамова (Числ. 21 — 25)⁴ й почав незаперечне промовляти, котре й не збирався говорити, а почав він так:

«Аз, царю, прихильністю Божою прийшов у цей світ. Спізнав небо й землю, й море, сонце й місяць і решту. Зачудувався красою цих. Збагнув я, що весь світ і усе, що в ньому суще, якоюсь силою починає рухатись та зрозумів, що Той, Котрий рухає й велить — є Бог. Усе, що рухає потужніше рухомого, і все, що держить потужніше за те, що держиться⁵. Тому ж бо глаголю, що Бог є Той, Котрий спонукає все й рухає, безначальний⁶ і вічний, безсмертний і не потребує нічого, вищий за всі гріхи й прогріхи, вищий за гнів, за почуття, за невідання й усього іншого. Усе Ним улаштовано було. Не потребує Він жертвоприношень, ні требищ і нічого іншого, що видиме, але всі потребують Його.

Ось так промовляється про Бога, наскільки здатний я говорити про Нього, тож перейдемо до людського роду та подивимося, хто з них тримається істини, а хто зваби. Відомо нам, о царю, що є три роди людей у цьому світі: шанувальники ваших, так званих богів; іудеї і християни. У свою чергу ті, котрі багатьох ушановують богів, на три роди поділяються: на Халдеїв⁷, і на Еллінів, і на Єгиптян. Вони й були родоначальниками й учителями для інших народів, що багатоіменних богів служителями були й шанувальниками. Побачимо тепер, котрі з них тримаються істини і котрі зваби.

Халдеї, що не відали Бога, помилялися щодо [існуючих] стихій⁸ і почали вшановувати те, що створено, замість Творця (Рим. 1, 25). Зробивши образи деяких із них, називали їх зображеннями небесного й земного, і моря, сонця й місяця та інших стихій і зірок. Поставили їх у капищах і поклоняються, богами називаючи. Та стережуть їх ревно, щоби не були повикрадені розбійниками. І не розуміють, що те, що вартує сильніше за те, що охороняють і, що створивший вище за твориво суть.

Отож бо, як нездатні боги їх про своє спасіння дбати, то як іншим спасіння можуть дарувати? Блазенством великим звабились Халдеї, ушановуючи кумирів мертвих й некорисних. І дивуюсь я, царю, як так звані велемудрі їх не розуміли, що й ті стихії тлінні суть і не є боги, а як вони не є богами, то як кумири, котрі створені на честь їх, вважаються богами?

Перейдемо тепер, царю, й до цих стихій та покажемо, що вони не є богами, а тлінні, змінні, від небуття до буття створені за велінням істинного Бога, нетлінного, незмінного й невидимого, Котрий усе бачить і як хоче іменує⁹ й змінює.

Що сказати мені про стихії? Ті, хто вважає небо богом, помиляються. Бачимо його ми змінюваним і примусом рухомим, і з багатьох [частин] складеним, що й називається красою. Краса — це устрій¹⁰ певного художника. Що устроєно початок й кінець має. Небо рухається примусом зі світилами своїми, бо зірки чином й проміжками [між ними] рухомі суть: одні заходять, а інші сходять та з року в рік рух здійснюють знамення за знаменням, коли звершується літо й зима, як наказав Бог. Не переступають своїх кордонів за неминучою природною необхідністю у відповідності до небесного порядку. Звідси випливає, що не є небо богом, а є справою Божою.

Ті ж, хто вважає землю божеством чи богинею,¹¹ також помиляються. Бо бачимо, що люди зневажають її, і володіють, і переорюють, і копають, і роблять непридатною. А як виснаженою буде, то мертвою стає, бо з черепка не проросте нічого. Як знову зволоженою буде, то зотліє й сама і плоди її. Повитоптувана людьми та іншими тваринами, кров'ю убитих опаскуджується; копають її, для тіл мертвих гробницею служить. Усе це свідчить, що не подобає землі вважатися богинею, а творінням Божим на людську потребу.

Помиляються також ті, хто воду богом вважають. На потребу людей створено було її, і підкорюється їй, опоганюється, знищується, змінювана; переварюють її й фарби нею розмішують, й замерзає від холоду, й кров'ю опаскуджується, для відмивання нечистого і прання використовують. Тому й вода не може бути богом.

Зваблюються й ті, котрі вогонь, який створений для задоволення потреб людей, який подоланий ними та переноситься з місця на місце задля смаження різноманітних видів м'яса та для спалення тілес мерців [богом вважають]. Знищений він суть і різними засобами гасять його. Ось тому не подобає вважати вогонь богом, але [лише] Його творінням¹².

А ті, які вірують у те, що вітер¹³ се бог, помиляються. Дійсність про інше свідчить, що для добра людям призначений він Богом для спрямування кораблів та для провіювання зерна та для інших людських вигод за велінням Божим. Ось тому не подобає подув повітря за бога приймати, а за справу Божу.

Хто думає, що сонце є богом — помиляються. Бо бачимо, що сяє воно з примусу та переходить від знамення до знамення, заходить і сходить та зігріває сади, що зростають для потреби людини. Воно ділить час із зірками іншими, перебуває далеко, за Бога менше, при затемненні не дає світла й, взагалі, жодної сили власної не має. Ось тому не думай, що сонце бог — творіння воно Боже.

А ті, хто місяць вважають богом, помиляються, бо бачимо його таким, що з примусу рухається й повертається, й переходить від знамення до знамення, заходить і зменшується для потреб людей. Менше за сонце він, збільшується й зменшується, й зникає під час затемнення. Ось того ради не подобає місяць вважати богом, а творінням Божим.

Хто думає, що людина — це бог, помиляються. Бачимо, що кориться вона необхідності, їжею живиться, старіє супроти своєї волі. Інколи радіє, а інколи сумує, потребуючи харчування, пиття та одежі. Гнівається вона, кориться пристрастям, нехтує собою та гріхів силу має. Гине вона різноманітно від стихій, від тварин та, взагалі, приречена на смерть. Не подобає людині бути богом, а творіння вона Боже.

Ось так помиляються Халдеї й оманю великою були зваблені, простуючи за своїми пристрастями. Бо вірують вони у тлінні стихії та мертвих кумирів, без розуму богів із них створюють.

Тож перейдемо тепер до Еллінів [і побачимо], що ті домислюють про бога. Елліни, що називають себе премудрими (Рим. 1, 22), нестямними були гірше за Халдеїв, стверджуючи, що є багато богів: одні чоловічої статі, а інші жіночої, творців усяких пристрастей та різних беззаконь. Тож смішно, потворно й нечестиво виголошують вони, о царю, неіснуючих богів, називаючи їх богами [щоби виправдати] бажання свої злі, суперниками їх вважають. У діяннях своїх злих та у злобі, перелюби творять, грабують, блуд одночасно із убивством чинять, бо боги їх таке здійснюють. Від таких поглядів облудних походять бажання людські воювати, заколоти постійні й принесення в жертву, і вбивства, і полон гіркий. Проте, як розглянути кожного бога окремо, то [також] побачиш безглуздя та паскудні діяння їх, які вони учинили.

Найпершим серед усіх вважають вони Кроноса¹⁴, якому у жертву приносять власних дітей, бо мав він багато дітей від його дружини Реї¹⁵ та, сказившись, пожер чада свої. Говорять, що [Зевс відтяв йому дітородний орган і кинув у море, звідки, як оповідають міфи, й народилася Афродіта]¹⁶. Самого ж батька свого Зевс, зв'язавши, звергнув у Тартар¹⁷. Чи бачиш ти таку облуду й блюзнірство, й хиренне соромітництво їх, і блуд, які приписують богам своїм? Чи личить богові пов'язаному бути зі членом відрізаним? О, яке недоумство! Яка розумна істота здатна викладати таке?!

Другим у них є Зевс¹⁸. Розповідають, що він воцарився понад богами й перетворюється на тварин, аби перелюб творити зі смертними¹⁹ жінками. Вважають, що перетворившись у бика, був у Європі²⁰, у вигляді золота у Данії²¹, у вигляді сатира — в Антіопі²², як блискавка у Семелі²³. Тож було від тих жінок у нього дітей багато: Діоніс²⁴, і Зет²⁵, і Амфіон²⁶, Геракл²⁷ і Аполлон²⁸, і Артеміда²⁹, і Персей³⁰, Кастор³¹ же й Єлена³², Полідевк³³ і Мінос³⁴, і Радамант³⁵, і Сарпедон³⁶ та дев'ять дочок, яких називають богинями³⁷.

Потім базікають про Ганімеда³⁸. Ось так, царю, розпочали люди уподібнюватись таким ось богам у чужоложництві й до мужеської статі біснуванні та й до інших злих учинків у них жага, наслідують богів своїх. То як перелюбник, до мужеської статі пожадливий і батьковбивець, може бути богом!?

Затим вірують у Гефеста³⁹, якогось як у бога, котрий тримає молота й кліщі та кує заради їжі. Чи можливо, щоби ось таким бог був, щоби у людей просив?

Також Гермеса⁴⁰ за бога вважають, перейнятого пристрастями та крадія, хижака й волхва, сухорукого й тлумача велемовного. Неможливо, щоби бог був таким.

В Асклепії⁴¹ бога вбачають. Він і лікарем, і будівельником бував, а також гоїв мазями їжі заради. Нужденним був, а під кінець був уражений [Зевсом] через Тіндарея⁴², Лакедемонського сина⁴³, та й помер. Тож як Асклепій, будучи богом, ураженим був і нездатним допомогти собі, як іншим допомогти спроможний?

Арея⁴⁴ поставляють богом, вояка й сварливця, до худобини ласого та інших насолод. Опісля перелюбу, котрий з Афродітою учинив, пов'язали його дітлахи Ерот⁴⁵ і Гефест. То як богом може бути жадаючий і войовничий, пов'язаний й перелюбник?

Діоніса поставляють богом, котрий нічні святкування влаштовує й навчителя пияцтву, який спокушає улюблених своїх жон, навіженого та утеклого [у пустелю] й титанами убитого. А як Діоніс від убивства себе не ладен був убезпечити, біснуватим, п'яноюю й утікачем був, то як був богом?

Геракла поставляють богом, який напийтий у нападі шаленства, дітей своїх повбивав, а загинув, вогнем спалений. Який бог із п'янюги та дітовбивці ще й згорілого. Як іншим допомогу пропонуючий, собі допомогти не ладен?

Аполлона поставляють богом, шибеника, який лук та сагайдак тримає, або музику й складача пісень та за ворожбита за плату. І знову, як просить він, то не може прохач, шибеник та музика богом вважатися.

Артемідю поставляють, сестру його мисливицю, що має лук із сагайдаком, котра гасає по горах одна із собаками, щоби спіймати оленя або вепра. То яка це богиня, така от жінка й мисливиця, що носиться із собаками?

Кажуть, що Афродіта, богиня, була перелюбницею. Іноді мала перелюбника Ареса, іноді Анхіса⁴⁶, а, іноді, Адоніса⁴⁷. Його шукала вона та смерть оплакувала полюбовника свого, за яким, як оповідають, у пекло спустилася, щоби відкупити Адоніса у Персефони⁴⁸. Чи бачили таке, о царю, таке, більше за безголовість, богинею вважати убивцю, перелюбницю, котра плаче й голосить?

Адоніса мислять богом, мисливця, загиблого злою смертю й ураженого кабаном,⁴⁹ ще й не здатного зарадити нещастю власному. То як для людей належне робити може перелюбник і мисливець та смердючий?

Усе це й багато такого, й дуже багато огидного, й надто жажливого уявляють Елліни, о царю, щодо богів своїх. Про них, воістину, не належить говорити, ліпше й не спогадувати. Тож, сприйняли люди ось такі гріхи від богів своїх, чинили усяке беззаконня й огидне соромітництво, й безчестя, опоганювали землю й повітря злими своїми діяннями.

Єгиптяни ж ще більш навіжені й нерозумні за тих [Еллінів]. Потворніші за усі інші народи, уведені в оману. Бо не лише задовольнялися халдейською й еллінською вірою та низькопоклонством, але ще й безглуздох скотин вважали богами: земних і водних, і дерева, й зілля. Усяким казінням та поганою безсоромністю гірше від усіх язиків на землі сущих.

Первісно вірували у Ісиду⁵⁰, яка мала чоловіка й брата на ім'я Осіріс⁵¹, зарізаного братом своїм Тифоном⁵². Ось тому й біжить Ісіда з Гором⁵³, сином своїм у Біблос⁵⁴ Сирійський, вишукуючи Осіріса й ридала гірко, аж поки виріс Гор та вбив Тифона. Таким чином, не змогла Ісіда допомогти братові своєму, а Осіріс, убитий Тифоном, не міг захистити себе. Тифон же — братовбивця, погублений Гором. Ісіда не ладна була себе вибавити від смерті. Таким от буттям і ведуться суть ті боги, котрих нерозумні Єгиптяни поставляють.

У цьому відношенні вони нижче від усіх інших вір язичних: нерозумних скотів богами вважають. Одні з них овець, другі — козлів, треті — бичків⁵⁵ {і крокодилів, і зміюк, і собак, і

вовків, і куниць, і мавп, і аспидів, і цибулю, і шипшину, і часник}. Не розуміють, окаянні, {коли бачать богів своїх, котрих пожирають ці ж люди. Звабою великою спокусилися Єгиптяни й Халдеї, таких ось богів поставляючи та виготовляючи [зображення] кумирів. Очевидно, князю, що ось така віра у богів, таке поклоніння — блюзнірське й погибельне. Не подобає видиме іменувати [богами], але невидиме й усяко, Того, Хто бачить, Бога, Котрий сотворив усе пошановувати й поклонятися.

Бачать, що богів їх сточують, і заколюють, і убивають люди. Палять їх, гниють вони, бо вони не боги. Звабою великою спокусилися Єгиптяни й Елліни, й Халдеї, таких богів поставляючи, створюючи їм кумирів, поклоняючись їм, богами називаючи глухих й нечутливих ідолів. І дивуюся, як вони, коли бачать богів своїх виготовлених пилами, вирубаними та від старості трухлявих, у порох зотлілих, чи, коли у горнилі перетоплюють їх, то не розуміють, що це не боги. Як своє спасіння не здатні забезпечити, то як людям допомогти можуть? Та творці їх премудрі Халдеї, Елліни, й Єгиптяни, прагнучи свої виробы й витвори зробити ще більше пригожими, ще більше у богів своїх стид і сором відкривають й, оголивши, перед усіма кладуть. Тіло ж бо людське багато удів має, та не може відторгнути жодного з них, а всі уди, не відторгнуті, взаємопоеднані та діють разом, то чому щодо єства божого стільки боротьби й різноголосиці? Як одне єство у богів тих, то не належить богам мститися та їх мучити. А як одні боги іншими переслідувались і рубали їх, і викрадали, й убивали, то не одного вони єства й волі їх, різні. Як усім зло чинили, то жоден із них не є богом. Зрозуміло, царю, що це спокуси й зваби суть й усе природознавство щодо богів тих.

Тож як не розуміли премудрі учителі еллінські, коли закони створювали, що вони засуджуються власними законами? Бо, коли закони справедливі їх, то їх лукаві писали, тобто між собою беззаконно одне щодо одного чинили й убивства, й отруєння, й перелюб, і розбій, і мужолозтво. А як добре [боги] поводитись, то закони несправедливі — проти богів спрямовані. Нині ж закони добрі й справедливі, хвалять добро, а зло карають. Справи ж богів беззаконні. Бо беззаконні боги їх й повинно їх до смерті присудити тих, хто таких богів поставляє. Як отакі історії баєчні є, то лише на словах [такі боги існують], а як вони дійсні, то вони не боги, якщо такі справи чинять і терплять таке. А як іносказання й інорозуміння байки ці, тоді лише слова це й ніщо інше.

Отже доведено, о царю, що усі ці многобожні поклоніння й віра справа помилкова й згубна суть. Не подобає богів вважати видимими й невидящими, та належить шанувати й поклонятися Богові невидимому, та всевидящому, Творцю усіх. }

Перейдемо, о царю, до Іудеїв, щоби побачити, що мислять ті про бога. Вони нащадки Авраамові⁵⁶, Ісаака⁵⁷ і Якова⁵⁸ прийшли у Єгипет. Звідти їх вивів Бог рукою міцною й простягнутим раменом (Пс. 135, 12) через Мойсея⁵⁹, законодавця їх. Чудесами многими й знаменнями показав їм [Бог] Свою могутність. Та вони нерозумними виявились і недобррозичливими й неодноразово служили язичницькому поклонінню й вірі, а пророків, котрих до них посилали й праведників, убивали. Та коли зволив Син Божий прийти на землю, розлютились, віддали Його Пілатові ігемону Римському й засудивши, розіпнули й не посоромились, попри благодіяння Його та незліченні чудеса, котрі Він здійснив над ними. І загинули через своє беззаконня, хоча й вірують нині Богу Єдиному Вседержителю, та без розуму, бо відкидають Христа, Сина Божого, тому беззаконники суть. Як й інші вони вважають, що до істини наблизились, від якої віддалилися. Така віра Іудеїв!

Християн же родовід починається від Господа Ісуса Христа. Сповідуюмо: це Син Бога Вишнього, в Дусі Святому⁶⁰ із неба зійшов спасіння ради людей. Від Діви Святої народився без сімені й безпороочно, плоть сприйняв і стався чоловіком, щоби від многобожної зваби повернути людей. Звершив дивний Свій промисл і волею Своєю через розп'яття смерть зазнав за промислом величним. По трьох днях воскрес і на небо вознісся. Про славу прищестя Його від самих християн ти можеш дізнатися, царю [із книги], що зветься євангельське Писання, як бажатимеш.

Цей Христос мав 12 учнів, котрі по вознесінню Його на небеса розійшлися для володарювання всесвітом, навчити величі Його. Один від них і в нашу країну прийшов

провіщати вчення істини. Ті, хто донині служать і виконують, що проповідано, називаються християни.

Більш за інші народи набули істину, відають Бога, Творця й Створювача. Ним усе [створено] було, Сином єдинородним і Духом Святим. Іншого Бога вони не шанують, не поклоняються, мають вони заповіді Господа нашого Ісуса Христа у серцях написані. Вони виконують їх, чають Воскресіння мертвих й життя прийдешнього віку. Не знають розпустити й перелюбу, не знають лжесвідчення, не жадають чужого, шанують батька й матір і близьких друзів, праведно судять. Чого не хочуть собі, не бажають іншим й не чинять (Мт. 7, 12; Лк. 6, 31). Як образили їх, то прощають, заспокоюють і роблять своїми друзями. На добродійність ревні, смиренні й милостиві, від усякого долучення до беззаконня й від усякої нечистоти утримуються; удовиць не зневажають, сиротам горя не чинять; імущий не імущому без жалю подає. Як побачать подорожнього, то під кров свій уводять й радіють йому, немов брату істинному, бо братами не по плоті вважаються, а за серцем і душею. Готові ради Христа душі свої покласти. Заповіді Його твердо виконують, преподобно й праведно живуть, як Господь Бог їм звелів. Дякують Йому завжди за всяку їжу й питво та інші блага. Воістину це є путь істинний, яким прямують вони, котрий спрямовує у Царство вічне, в обітоване Христом прийдешнє життя.

То ж знай, царю, що не від себе говорю. Схилися до книг християнських та не набудеш нічого, окрім істини мною сказаної. Син твій добре засвоїв це й навчився служити істинному Богу, щоби врятуватися та у прийдешній вік увійти. Величне й гідне подиву, що християни говорять, що чинять вони, бо не людські слова мовлять, а Божі. Інші народи помиляються, обманюють себе та слухачів своїх, у пітьмі ступають, самі повалляться, немов ті п'яниці.

Ось таке слово моє, о царю, що воістину розумом моїм виголошене. Най змовкнуть нерозумні твої премудрі, нікчемне вони злословлять на Господа. Належить бо Бога Творця шанувати й уклонятися й нетлінні, глаголи Його сприймати. Так Суду уникнеш та мук і життя безсмертного станеш спадкоємцем!¹

Література

1. *Крестников И.* Христианский апологет 2 в., афинский философ Аристид и его новооткрытые произведения. — Казань, 1904.
2. *Milne H.* A new Fragment of the Apologi of Aristides // *Jornal Theological Studies.* — London. — 1923. — vol. 25.
3. *Покровский А.* Философ Аристид и его недавно открытая апология. — Сергиев Посад, 1898.
4. *Франко І.* Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* — 1895. — Т.8; 1896. — Т.10; 1897. — Т.18; 1897. — Т.20.

Коментар

¹ Текст видано за рукописом із зібрання Большакова (ГБЛ. № 410) з різночитаннями із Соловецького списку (ГПБ. № 208 (513)) та Крехівського рукопису (ЦНБ. № 419), де відсутні заголовки глав, тому назву цієї глави подаємо за опублікованими у виданні «Повесть о Варлааме и Иосафе» назвами глав за Соловецьким списком (ГПБ. № 208 (513)).

² Нахор видавав себе за Варлаама, тому він впав у відчай, зрозумівши, що потрапив у власну пастку, але, промислом Божим, вирішив стати на бік царевича та змагатися з мудрецами. В тексті цитати іноді суттєво відрізняються від сучасних українських перекладів Святого Письма своєю довільністю, тому їх переклад здійснюється максимально наближеним до мови оригіналу. Посилання (прямі й латентні) на книги Святого Письма у тексті відсутні й відтворюються.

³ Тут і далі подаємо *terminus sacrum* з великої літери.

⁴ Йдеться про біблійного пророка Валаама, що прогнівив Бога. Ослиця, на якій їхав пророк, зупинилась, угледівши ангела, з піднесеним мечем у руці, якого не бачив Валаам. Вона збочила з дороги й лягла під ним. Тричі починав бити її пророк, тоді безмовна тварина промовила до нього людською мовою й тим спинила непослух пророка.

⁵ У рукописі неточний переклад. Тут подається за грецьким списком, залученим публікатором «Повісті», автором дослідження й коментарів І.Н.Лебедевою.

⁶ Термін «безначальний» у давньоруській мові мав два значення: «такий, що не має начала, існуючий вічно (про Бога)» та «такий, що не має над собою влади, не підкоряється начальству». Тут швидше переважає друге значення.

⁷ Халдеї — грецька форма семітської назви арамейського племені, яке 612 р. до н.е. за царя Навуходоносора в союзі з мідійцями скинуло асирійське панування й заснувало Нове Вавілонське царство. Каста халдейських жерців і магів вважалась в античні часи представниками близькосхідних таємних вчень, що володіли глибоким знанням філософії, астрології, астрономії й медицини.

⁸ Йдеться про першоелементи (стихії): воду, землю, вогонь і повітря, вчення про які були поширені в античній філософії й використовувались християнством.

⁹ Мабуть, помилка переписчика. У грецькому тексті «змінює» (ἀλλοιοῖ).

¹⁰ У тексті давньоруська полісемантична категорія «строй» (гр. οἰκονομία) — устрій; порядок, управління; переднакреслення, промисл.

¹¹ У грецькому тексті цьому відповідає одне слово «богиня» (θεάν).

¹² Далі у фігурних дужках перекладаються фрагменти, відсутні в опублікованому рукописі № 410 із зібрання Большакова, але наявні у Хлудовському списку.

¹³ Можливо, тут ідеться про ефір, який, зокрема Аристотель, вважав п'ятим елементом (стихією).

¹⁴ Кронос (Крон) (у тексті «Кронь») — один з найдавніших доолімпійських богів, бог жнив, син Урана (Неба) і Геї (Землі). В основі легенди лежить космогонічний міф про поділ землі і неба. Був одружений з рідною сестрою Реєю, від якої мав дітей: Гестію, Деметру, Геру, Аїда, Посейдона, Зевса. За міфами, Кронос правив світом, скинувши з неба батька Урана. Йому віщували, що, подібно своєму батькові, його буде скинуто одним із власних дітей. Щоб уникнути цього, він ковтав своїх дітей. Але Рея хитрощами вирядувала Зевса, який, змужнівши, примусив Крона виригнути всіх дітей, а його самого скинув у Тартар. Римляни ототожнювали Кроноса з Сатурном.

¹⁵ Рея (у тексті «Рея») — богиня-мати з покоління титанів. За «Теогонією» Гесіода, дочка Урана й Геї, дружина Кроноса, мати Зевса, Аїда, Посейдона, Гестії й Гери. На Криті і в Малій Азії вона ототожнювалась з азійською богинею Кібелою.

¹⁶ У рукописі неточний переклад. Відтворено за грецьким текстом. Афродита (у тексті «Афродея») — одна з 12 верховних божеств Олімпу, богиня вроди і кохання, дочка Зевса й океаніди Діони. За Гесіодом, Афродита народилась з піни, коли в море впали краплі крові оскопленого Зевсом Урана.

¹⁷ У тексті «во тимение» — тобто у «багнюку», «у твань». Тартар — за уявленнями греків, темна безодня у глибині космосу.

¹⁸ Зевс (Дій) (у тексті Зеусь) — син Кроноса й Реї, верховний бог греків, цар і батько богів та людей. Коли він був немовлям, Рея сховала його від чоловіка. Як Зевс підріс, він повстав проти батька, переміг його й став володарем богів.

¹⁹ У тексті (свідома?) помилка переписувача — «с мертвыми женами». У грецькому тексті «смертними» (θνητάς).

²⁰ Європа (у тексті «Європия») — в епосі дочка Фенікса. За іншою версією міфа, донька фінікійського царя Агенора. Коли вона з подругами гралася на березі моря, Зевс, у вигляді білого бика, викрав її й приніс на острів Крит.

²¹ Данає (у тексті «Данаина») — дочка аргоського царя Акрісія. Батько замкнув Данаю в мідній башті, бо оракул провістив, що син доньки має його вбити. Зевс у вигляді золотого дощу

з'явився до Данаї, і вона народила Персея.

²² Антиопа (в тексті «Антиопия») — дочка фіванського володаря Ніктея, яка завагітніла від Зевса і, боячись батька, втекла й вийшла заміж за Епопея.

²³ Семела (у тексті «Емелина») — дочка фіванського царя Кадма, кохана Зевса, від якого зачала Діоніса. Охоплена ревнощами Гера порадила Семелі умовити Зевса з'явитися до неї в усій своїй величі. Громовержець зважив на прохання, і смертна царівна згоріла.

²⁴ Діоніс (Вакх, Бахус) (у тексті «Дионис») — один з найпопулярніших богів давньої Греції. Бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства.

²⁵ Зет (у тексті «Зифон») — син Зевса й Антиопи.

²⁶ Амфіон (у тексті «Афион») — син Зевса й Антиопи, брат Зета. Одразу після народження брата-близнята за наказом їхнього дядька, фіванського царя Ліка, були покинуті напризволяще, їх виховали пастухи. Змужнівши, брати захопили Фіви і вбили злого володаря, а його дружину прив'язали до рогів лютого бика.

²⁷ Геракл (у тексті «Ираclin») — найпопулярніший з грецьких героїв.

²⁸ Аполлон (Феб) (у тексті «Аполон») — син Зевса і Лето, брат Артеміди, батько Орфея, Ліка й Асклепія, один з олімпійських богів. Красивий бог сонячного світла, який ототожнювався з богом сонця Геліосом.

²⁹ Артеміда (у тексті «Артемина») — дочка Зевса й Лето, сестра Аполлона, первісно шанована як богиня тваринного й рослинного світу. За пізнішими віруваннями, богиня мисливства, лісів і гір. Її шанували також як богиню Місяця (ототожнювали з Гекатою) і породіль. Афродита випросила для себе у Зевса вічну цнотливість. Спільно з Аполлоном вона карала зарозумілих і бундючних людей, заподіювала жінкам і дівчатам раптову смерть, насилала хвороби на людей і тварин, але рятувала їх від смерті. Атрибутами її, як усіх богів світла, були лук і стріли.

³⁰ Персей (у тексті «Персеян») — син Зевса і Данаї.

³¹ Кастор (у тексті «Кастер») — син Зевса.

³² Єлена (у тексті «Елина») — дочка Зевса й Леди. Найвродливіша з жінок і одна з найпопулярніших героїнь давньогрецького епосу.

³³ Полідевк (у тексті «Поледевки») — син Зевса.

³⁴ Мінос (у тексті «Миной») — син Зевса й Європи, володар Криту, мудрий і справедливий правитель і законодавець.

³⁵ Радамант (Радаманф) (у тексті «Рамаданфин») — син Зевса і Європи. Дав крїтянам закони, відзначався справедливістю.

³⁶ Сарпедон (у тексті «Сарпидон») — син Зевса та Європи. З ласки Зевса прожив утричі більше, ніж триває життя людини.

³⁷ Йдеться про 9 дочок (муз) Зевса й Мнемосіни, богині поезії, мистецтв і наук.

³⁸ Ганімед (у тексті «Ганимиддин») — син троянського володаря Троя і німфи Каллірої, вирізнявся надзвичайною красою. Зевс в образі орла заніс Ганімеда на Олімп і зробив його своїм виночерпцем і коханцем. Міф про Зевса й Ганімеда, поширений у Греції та Римі, виправдовував любов дорослого чоловіка до хлопця, гомосексуалізм толерувався виключно як крайня форма культу богині Кібели. Чоловіки, шанувальники цієї богині, шукали екстатичної єдності з нею шляхом кастрації та переодягання у жіноче вбрання. Гомосексуальне жрецтво було легітимною інституцією в святинях Великої Богині в Тірі, Іюппі, Іераполісі та Єрусалимі.

³⁹ Гефест (у тексті «Ганимидин») — кульгавий син Зевса й Гери, бог вогню та ковальства. На відміну від інших богів не цурався фізичної праці. Роздратований потворністю й каліцтвом сина, Зевс (варіант: Гера) скинув його з Олімпу в море. Був неперевершеним майстром-митцем: будував богам палаци, трони, виготовляв зброю, посуд, оздоби.

⁴⁰ Гермес (у тексті «Ифестон») — син Зевса й Майї, вісник богів, покровитель дотепності, гімнастики, мандрівників, торгівлі, провідник душ померлих. Одразу після народження покинув печеру матері й викрав з череди Аполлона 50 коней. З нутроців жертвовної худоби зробив струни для ліри, яку виготовив з панциря черепахи. Шахраювання зробило його богом злодіїв. На Олімпі він украв Аресового меча, у Посейдона кудись подівся тризубець, Афродіта,

завважила, що раптом зник її пояс, у Зевса він хотів викрасти блискавку, але обпікся.

⁴¹ Асклепій (Ескулап) (у тексті «Аскліпий») — бог лікування, син Аполлона й Корінди. Зевс убив Асклепія блискавкою за те, що він повернув до життя мертвого, тим самим порушив установлений богами порядок.

⁴² Тіндарей (Тіндар) (у тексті «Дара ради» — помилка перекладача) — син спартанського царя Ойбала.

⁴³ Лакедеон — давньогрецька держава Спарта на території Лаконії, яка мала також назву Лаконіка. У якості офіційної назви Спарти майже завжди використовувалось «Лакедемон».

⁴⁴ Арей (Арес, Еналій) (у тексті «Арей») — син Зевса й Гери, спочатку бог бур і гроз, пізніше бог війни, що виїздив на бойовій колісниці в золотому озброєнні. Сварливий та агресивний бог війни не мав значної прихильності ні з боку людей, ні з боку богів. Був коханцем Афродіти, що народила від нього кількох дітей, двічі боровся з Гераклом і був поранений, з ревності убив коханця Афродіти Адоніса, обернувшись на кабана. Стародавні римляни ототожнювали Арєя з Марсом.

⁴⁵ Ерот (Ерос) (у тексті «Ерот») — бог кохання, один з найдавніших богів космогонічного плану. За іншою версією, був малим, примхливим і пустотливим хлопчиком, сином Гермеса (або Ареса) й Афродіти (рідше Зевса й Афродіти). За одним з переказів, Зевс хотів убити новонародженого Ерота, але Афродіта сховала його в густому лісі, де його вигодовували лівійці.

⁴⁶ Анхіс (Анхіз) (у тексті «Анхисин») — онук троянського володаря Іла, коханець Афродіти, яка народила від нього сина Енея. За те, що Анхіс хизувався коханням Афродіти, Зевс осліпив його (варіант зробив розслабленим).

⁴⁷ Адоніс (у тексті «Адонін») — син Кініра та його дочки Мірри (варіанти: Фенікса та німфи Алфесібеї; ассирійського царя Тіанта і його дочки Смірни), яка, за намовою Афродіти, пристрасно покохала рідного батька. Коли батько довідався про свій злочин, то хотів убити дочку, але боги перетворили її на миррове дерево, з якого через десять місяців народився Адоніс. За вроду його покохала Афродіта і таємно віддала його на виховання Персефони. Остання не схотіла повертати красеня Афродіти, і та поскаржилася Зевсові. Зевс присудив так: Адоніс мав проводити третину року у Персефони, третину в Афродіти, а останньою міг розпоряджатися за власним бажанням. За другою версією, розбрат між богинями виник після його смерті, а з крові його виросла троянда.

⁴⁸ Персефона (Кора) (у тексті «Персофон») — дочка Деметри й Зевса. За міфом, Аїд з дозволу Зевса, викрав Персефону і зробив своєю дружиною. У підземному царстві він змусив її проковтнути гранатові зерна — символ нерозривності шлюбу. Розгнівана Деметра наслала на землю неврожай, тому Зевс, щоб урятувати життя на землі, наказав Аїдові відпускати Персефону до матері на три чверті року.

⁴⁹ У тексті «сыном». Перекладач переплутав слова: «сын» (гр. ο υίός) і «кабан» (гр. ο ύς).

⁵⁰ Ісіда (Ізіда) (у тексті «Исона») — одне з головних божеств єгипетської міфології. За найдавнішими міфами, дочка богині неба Нут та бога землі Геба або бога сонця Ра; за пізнішими — сестра й дружина бога Осіріса. Богиня родючості й материнства. Культ Ісіди рано поширився в Греції, а в добу еллізму вона стала найшановнішою богинею. У греко-римському світі її культ почав поширюватись у I ст. до н.е.

⁵¹ Осіріс (Озіріс) (у тексті «Осерн») — бог продуктивних сил, брат і чоловік Ісіди. Єгипетський міф розповідає про вбивство Осіріса злим Сетом, який розкидав частини його тіла по світу, про страждання Ісіди, яка збирала частини чоловікового тіла, про воскресіння Осіріса, що став царем у світі мертвих.

⁵² Тіфон — (у тексті «Туфон») — могутній потворний велетень, уособлення вогненних руйнівних сил землі та її випарів. Міг стати володарем над богами й смертними, але Зевс почав з ним боротьбу, від якої земля затряслася до самих підвалів. Влучний удар блискавки приголомшив оскаженілого Тіфона, якого скинуто в Тартар. Але й там він не заспокоївся, коли він рухається, виникають землетруси і дмуть палючі вітри.

⁵³ Гор (у тексті «Ор»). Гор — єгипетський бог неба й сонця, зображувався у вигляді сокола. Спочатку ідентифікувався з фараоном (бог-цар). У міфі про Осіріса — син Ісиди й Осіріса, який у якості спадкоємця свого батька мстився за його смерть Сету (Тифону), борець зі злом, утілювався в образі крокодила. У греків відповідає Апполону.

⁵⁴ Йдеться про місто Біблос у Сирії (Фінікії).

⁵⁵ Нижче, у фігурних дужках, подаємо переклад тексту, відсутнього в рукописі й наявного в іншому списку.

⁵⁶ Авраам — біблійний патріарх, що силою своєї віри й праведністю переважав усіх ветхозавітних праведників і вшановується не лише іудеями й християнами, але й магометанами.

⁵⁷ Ісаак — біблійний патріарх, син Авраама і Сарри, якого батько хотів принести у жертву Богу на знак безумовної покори волі Господній.

⁵⁸ Яків — другий син патріарха Ісаака.

⁵⁹ Мойсей — біблійний законодавець, пророк, релігійний реформатор. Вивів євреїв з Єгипту.

⁶⁰ У тексті «духомъ святым с небесе шед».

Надійшла до редакції 14.05.2003 р.